

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет

Кафедра архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **Суцільна колективізація сільського господарства**

Виконала: студентка 4 курсу

групи Ist1-B15

за напрямом підготовки

6.020302 Історія

Слободян Альона Ігорівна

Керівник: **Лубчинський Андрій Анатолійович**

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: _____

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження	6
1.1. Історіографія.....	6
1.2. Джерельна база	14
Розділ 2. Процес встановлення державного сектора економіки на селі	17
2.1. Початок колективізаційної політики на селі.....	17
2.2. Етапи колективізації. Хід та наслідки.....	25
2.3. Селянський супротив колективізації.....	31
Розділ 3. Трагедія селянства під час колективізації	39
3.1. Політика розкуркулення та депортації українських селян.....	39
3.2. Голод 1932-1933 рр. спричинений політикою колективізації.....	48
Висновки	62
Список використаних джерел та літератури	65

ВСТУП

Актуальність теми. Проблеми, пов'язані з реформуванням сільського господарства Радянською владою, завжди залишалися вкрай складними і дискусійними. Протягом багатовікової історії влада, намагаючись перебудувати аграрний сектор, не стільки враховувала прагнення селянина змінити своє життя на краще, скільки керувалася власними інтересами в ім'я збереження своїх політичних позицій.

Виходячи з цього, всебічне вивчення історії селянства є одним із найважливіших завдань сучасної української історичної науки. Чільне місце у цьому плані посідають колективізація і розселювання, які відбувалися на початку 30-х рр. минулого століття. Фактично це була громадянська війна між сталінським режимом і селянством, які представляли різні культури, способи мислення і буття у фатальному варіанті цього існування. Одним із наслідків колективізації і розкуркулення став голодомор 1932-1933 рр., який кваліфікується як геноцид українського народу. Наслідки цих аграрних перетворень навіть сьогодні до кінця не оцінені, не подолані, але поглиблюються спробами нової ломки аграрної сфери.

У силу специфіки історичного розвитку Росії, та й, зокрема, України, проблеми аграрної модернізації продовжують стояти в даний час надзвичайно гостро. Тому великий інтерес представляє вивчення історичних аспектів взаємовідносин владних структур і селянства в період аграрних перетворень перших десятиліть радянської влади.

Крім того, селянство найбільше постраждало в результаті чергового аграрного експерименту, проведеного радянською державою в кінці 1920-х – початку 1930-х рр. Наслідки цих аграрних перетворень навіть сьогодні до кінця не оцінені, не подолані, але поглиблюються спробами нової ломки аграрної сфери. Одним з відкритих аспектів історії розвитку села залишається проблема демографічних втрат села в період колективізації та розкуркулення.

Мета бакалаврської роботи полягає у тому, щоб на основі вивченого наукового доробку дослідити сутність, характер та особливості розвитку сільського господарства в даний історичний період. Розглянути проблеми людських втрат та взаємовідносини селянства і влади різного рівня. Виходячи з мети, ставляться такі дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан джерельної бази та ступінь дослідження теми;
- проаналізувати процес встановлення державного сектора економіки на селі;
- показати реакцію селянства на економічний і політичний тиск з боку держави, дати оцінку трагедії селянства під час колективізації;
- дослідити причини та масштаби голоду 1932-1933 рр.;

Об'єктом дослідження є процес виникнення та становлення сталінської колгоспно-радгоспної системи сільського господарства (кінець 20-х – початок 40-х років).

Предметом дослідження є створення державного сектора економіки на селі, який спричинив масову та суцільну колективізацію, розкуркулення, тотальний терор та голод 1932-1933 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1929 р. до 1937 р. включно. Початкова дата обумовлена радикальним поворотом в аграрній політиці радянської держави і розгортанням активної фази економічного наступу на селянство. Вибір нижньої межі хронологічних рамок пояснюється зміною політики радянського уряду щодо селянства, верхня межа пов'язана з завершенням в основному колективізації та її першим практичним результатом – масовим голодом, який охопив землеробські райони радянської Росії й, зокрема, більшої частини України, що входила до складу Радянського Союзу.

Територіальні межі дослідження відповідають тогочасній території Радянського Союзу в кордонах зазначеного періоду – 1929-1937 рр., коли відбувається суцільна колективізація сільського господарства та репресії проти селянства, що вилилося в Голодоморі 1932-1933 рр. Опрацьовані

матеріали стосуються території СРСР та, зокрема, УРСР, яка у 1922 р. увійшла до його складу.

Для реалізації вивчення досліджуваної проблеми були використані такі **методи дослідження:**

1) поєднання історичного і логічного аналізу для виявлення конкретних історичних фактів і явищ, що спричинили зміни в економічній структурі аграрного сектора, тобто перехід до суцільної колективізації та створення колгоспно-радгоспної системи на селі;

2) метод структурно-генетичного аналізу та синтезу при аналізі становища сільського господарства в 30-і рр. ХХ ст.;

3) порівняльний метод, при допомозі якого можна простежити функціонування сільськогосподарського виробництва в період колективізації, для співставлення і порівняння форм господарювання в аграрному секторі.

В основі методологічного підходу до вивчення даної проблеми лежать принципи об'єктивності та історизму.

Практична значимість. Матеріали роботи можуть бути використані при написанні узагальнюючої праці з історії селянства періоду колективізації та розкуркулення. Основні положення і висновки, фактичний матеріал, опрацьований автором, може бути використаний для подальшого дослідження даної теми і суміжної проблематики, для осмислення особливостей запровадження ринкових відносин та подальшого їх розвитку в аграрному секторі. Водночас узагальнені матеріали з розвитку аграрного сектора можуть бути використані для підготовки спецкурсів та семінарських занять, у вузівських курсах навчальних дисциплін економічного та історичного циклу.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, що, в свою чергу, поділяються на сім підрозділів, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

Отже, в 1927-1928 рр. почалося примусове насаджування колгоспів – тих форм у структурі сільськогосподарського виробництва, для існування яких не було соціально-економічних умов. Хлібороб-одноосібник, незаможник, середняк чи заможний (при умові, що двох останніх не розкуркулили), ставши колгоспником, втратив право на індивідуальне володіння засобами виробництва, на продукцію, що ним виробляється, на ініціативу та власну думку щодо методів господарювання.

Дослідження соціально-економічної та суспільно-політичної структури аграрного сектора України у кінці 20-х на початку 30-х рр. ХХ століття дозволяє простежити пошуки ефективних шляхів і методів розвитку сільськогосподарського виробництва і почерпнути певні уроки:

- а) відмовитися від адміністративно-командних методів щодо сільськогосподарського виробництва;
- б) сприяти розвитку кредитної кооперації;
- в) контракція повинна мати не примусовий характер, а економічно виважений, вона повинна бути вигідною як сільськогосподарському виробнику, так і державі; потрібно створювати сприятливі умови для утворення і розвитку усіх форм власності й господарювання в аграрному секторі, у повній мірі використовуючи для цього орендні відносини; держава повинна забезпечувати стабільне фінансування сільськогосподарських виробничих структур.

На початку 30-х років виявились досить суперечливі процеси в становленні і розвитку колгоспного ладу. Вони обумовлювались не тільки відступом від непу, а й утвердженням командно-адміністративної системи управління в аграрному секторі. В результаті насильницької колективізації були ліквідовані не тільки господарські механізми, засновані на ринковій економіці в найбільшій галузі народного господарства країни – в сільському господарстві, але було знищено

найбільш продуктивну в товарному плані верству селян – індивідуальних виробників, котрі становили основу сільськогосподарського виробництва. Український селянин-хлібороб перестав належати сам собі. Провідником влади і долі хліборобів стали керівники колгоспів та радгоспів. А це, в свою чергу, призвело до корінних змін в соціальній структурі аграрного сектора України. До речі, альтернативні, до проектів влади, рекомендації вчених-аграрників, що були відкинуті на батьківщині, знайшли відображення та практичне втілення в багатьох інших державах. Зокрема, широке розповсюдження в таких країнах як Данія, Швеція, Голландія мають орендні відносини, сімейний підряд, проста та цільова кооперація. Застосування на практиці таких видів сільськогосподарського виробництва забезпечує стабільний стан розвитку аграрного сектора цих країн і, що найголовніше, його високу товарність.

Нова колгоспна система дозволила державі обкласти селянство даниною у вигляді обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції і обумовила панування на селі новоствореної бюрократичної системи. Створення колгоспної системи до 30-х років розглядалось партійною верхівкою як генеральна репетиція до здійснення колективізації протиправними, нелюдськими методами. Для влади колгосп був найкращим механізмом вилучення хліба з села. Після перших невдач колективізації радянська влада почала штучно створювати передумови до селянських виступів, через жорстоке розкуркулення і депортації селян. Політика ліквідації куркульства як класу знекровили українське село. Вся найбільш продуктивна верства селян опинилась у таборах спецпереселенців на сході України, на Півночі СРСР та в Сибіру. Сталінський режим використовував негативні риси людського характеру проти селян. Через заздрість, підлість, випоминання колишніх невдач односельці, а іноді і родичі, опинялись по різні сторони соціального, економічного та політичного протистояння.

Фактично в Україні були створені передумови геноциду який продовжив голодомор 1932-33 рр. Завдяки масовій колективізації, розкуркуленню, голоду, абсолютному терору з боку держави, утвердились базис майбутнього тоталітарного режиму.

Дії владних структур були протиправними ще й тому, що вони застосовували силу проти людей які не чинили злочинних дій, а просто не хотіли примусово сприймати аграрні нововведення радянської влади.

На селі було знищено верству вільних від ідеології селян – виробників сільськогосподарської продукції. Найбільш продуктивну верству українського селянства. Вони стали жертвою політики «розселянювання», їм на зміну прийшли прості виконавці продовольчої політики держави.

Крім того у 1934-1938 роках було здійснено потужний податковий тиск на одноосібні підсобні господарства. За вказівкою Йосипа Сталіна владні структури створили таке становище, при якому індивідуалу в разі ведення одноосібного господарства жилося б гірше, ніж колгоспнику.

В підсумку це призвело до втрати інтересу селян до праці на колгоспній землі. Негативним явищем також було різке зменшення чисельності селянства, що призвело до нестачі робочих рук під час весняних та осінніх польових робіт. Разом з тим система продрозкладки та підпорядкування колгоспів державі фактично передбачала панщину, яка полягала у відпрацюванні обов'язкової кількості робочих днів у колгоспному виробництві. Разом з тим створення колгоспів і радгоспів не супроводжувалося модернізацією та прискореним розвитком соціально-побутової інфраструктури села.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) // Вінниця : Логос, 1997. – 536 с.
2. Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926-січень 1927 року) // Сільський господар – Х., 1927. – 116 с.
3. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків : Юридичне видавництво Наркомюсту України, 1929. – 335 с.
4. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933 : зб. документів і матеріалів / АН України; Ін-т історії України; упоряд. Г.М. Михайличенко, Э. П. Шаталіна. – 2-е вид, стереотип. – К. : Наук. думка, 1993. – 734 с.
5. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.4. – К. : Політвидав України, 1979. – 642 с.
6. Кульчицкий С.В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків – К. : Наш час, 2008. – 238 с.
7. Матеріали весняного вибіркового перепису 1929 року. – Полтава, 1930. – 88 с.
8. Матеріали з колективізації сільського господарства Київщини. I Постанови I окружного з'їзду сільськогосподарських колективів 12-14 жовтня 1926 р. II Розвиток і сучасний стан колективізації сільського господарства Київщини (Агроном І. Козиренко). – К. : вид. Окрземвідділу Київщини, 1927 – 56 с.
9. На аграрном фронті. – 1929. – № 1. – Январь.
10. Передовиця // Радянський селянин. – 1928. – № 11-12. – Березень.
11. Підсумки весняного обстеження сільського господарства України 1929 р. – Х., 1930. – 120 с.

12. Радянське будівництво на Хмельниччині. 1921-1982 : Док. і м-ли / Упоряд. В.П. Бабляк, О.П. Бурова, І.В. Гарнага, І.Х. Шиманський; ред. кол. Л.В. Кульпінський (голова) та ін. – Л. : Каменяр, 1983. – 188 с.
13. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941 : Документи і матеріали / Упоряд. І.В. Гарнага, С.Л. Коваленко, Г.О. Морозецька та ін.; ред. кол. В.І. Купратий (голова) та ін. – Л. : Каменяр, 1989. – 207 с.
14. Сталин И.В. К вопросам аграрной политики в СССР: Речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929г. / Соч. – Т. 12. – С. 150.
15. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание : док. и материалы, 1927-1939 : В 5 т. – Т. I: Май 1927 – ноябрь 1929 / Данилов В. (отв. ред.) и др. – М. : «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН. – 1999. – 879 с.
16. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание : док. и материалы, 1927-1939 : В 5 т. – Том II: ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2000. – 927 с.
17. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание : док. и материалы, 1927-1939 : В 5 т. – Том III : конец 1930-1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2001. – 1008 с.
18. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание : док. и материалы, 1927-1939 : В 5 т. – Т. IV : 1934-1936 / Под ред. Ю. Мошкова (отв. ред.) и др.; Сост.: В Данилов, Ю. Мошков, М. Кудюкина и др. М. : РОССПЭН. – 2002. – 1055 с.
19. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание : док. и материалы, 1927-1939 : В 5 т. – Том V. кн.1 : 1937-1939. Кн. 1. 1937 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. – М. : РОССПЭН, 2004. – 648 с.
20. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание : док. и материалы, 1927-1939: В 5 т. – Том V кн. 2 1937-1939. Кн. 2. 1938-1939 / Под ред. В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2006. – 704 с.

21. Україна в цифрах. Юридичне видавництво Наркомюсту України – 1927 р. – Х., 1927. – 131 с.

ЛІТЕРАТУРА

22. Адамовський В. Ешелони у вічність. Депортації населення в першій половині ХХ ст. – Кам'янець-Подільський : видавець Зволейко Д., 2007 – 184 с.

23. Азизян А. Аренда земли и борьба с кулаками. – Москва-Ленинград, 1929. – 130 с.

24. Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. Население Советского Союза : 1922-1991. – М. : Наука, 1993. – 141 с.

25. Анчаров А. Классовая борьба в деревне и сельсоветы. – М., 1929. – 68 с.

26. Араловец Н.А. Потери населения советского общества в 1930-е гг. : проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 19-23.

27. Арина А.Е. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885-1938 гг). – М. : Сельхозгиз, 1939. – 408 с.

28. Безансон А. Війна більшовиків проти селян (1917-1933) // Всесвіт. – 1993. – №9-10. – С. 128-133.

29. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень. – К. : Політвидав, 1976. – 149 с.

30. Беренштейн Л.Ю. Великий жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві України // УІЖ. – 1987. – №12. – С. 64-76.

31. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження. – К. : Наук. думка, 1999. – 234 с.

32. Бондаренко М.А. Развитие общественного хозяйства колхозников Украины в годы довоенных пятилеток. – К. : Изд-во АН УССР. – 462 с.

33. Ботрисов Ю.С. Эти трудные 20-30 годы // Страницы истории советского общества : факты, проблемы, люди. – М. : Политиздат, 1989. – С. 121-157.

34. Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз. – М.-Л., 1925. – 106 с.
35. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947. – Київ-Нью-Йорк, 2000. –198 с.
36. Вовк О. Історіографія соціокультурних процесів в українському селі в умовах радянзації у 20-30-х роках ХХ століття // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія : Українознавство. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2007. – Вип. 11. – С. 36-39.
37. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги // Сост. Н.Я. Араловец и др. – М.:Институт истории СССР, АН СССР, 1991. – 153 с.
38. Гаврилюк А.Е. Социальная политика КПСС на селе : На опыте работы партийных организаций Украины. – К. : Вища школа, 1984. – 270 с.
39. Гайстер А. Достижения и трудности колхозного строительства. – М., Изд. Ком. академии, 1929. – 96 с.
40. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К. : Наук. думка, 1996. – 280 с.
41. Гинцберг Л.И. Массовые депортации крестьян в 1930-1931 годах и условия их существования в северных краях (по материалам «особых папок» Политбюро ЦК ВКП(б) и комиссии Андреева) // Отечественная история. – 1998. – № 2. – С. 190-196.
42. Гіллер В. Колективізація селянських господарств України. – Харків, 1930. – 32 с.
43. Гозулов А.И., Григорянц М.Г. Народонаселение СССР. Статистическое изучение численности, состава и размещения. – М. : Наука, 1969. – 171 с.
44. Горкіна Л. Нариси з історії політичної економії в Україні. – К. : Наукова думка, 1994. – 172 с.
45. Данилов В.П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства. – М., 1961. – 28 с.

46. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня : население, землепользование, хозяйство. – М., 1977. – 60 с.
47. Данилов В.П. Сельское население Союза ССР // Исторические записки. – М. : Наука, 1963. – Т. 74. – С. 64-108.
48. Данилов В.П. Судьбы сельского хозяйства в России (1861-2001 гг.) // Studie Slovackeho muzeu. – 2002. – № 7. – S. 107-120.
49. Жировская В.Б. Киселев И.Н., Поляков Ю.А. Полвека под грифом «секретно» : Всесоюзная перепись населения 1937 года. – М. : Наука, 1996. – 152 с.
50. Завальнюк О., Рибак І. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.
51. Зеленин И.Е. Колхозное строительство в СССР в 1931-1932 гг. // История СССР. – 1960. – № 6. – С. 23-41.
52. Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151-165.
53. Ивницкий Н.А. Раскулачивание в начале 30-х годов и судьба раскулаченных // Россия в XX веке. Историки спорят. – М. : Наука, 1994. – С. 329-336.
54. Каденюк О. Аграрна історія України // Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2005. – 300 с.
55. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Харків : Основа, 1991. – 131 с.
56. Карр Є. История Советской России [Том 1. Кн. 1]. Пер. с англ // Предисл. Ненарокова А.П. – М. : Прогресс, 1990. – 768 с.
57. Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000. – 80 с.
58. Конвекст Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом // Новый мир. – 1989. – № 10. – С. 179-200.

59. Кондрашин В.В. Голод 1932-1933 гг. в деревнях Поволжья // Вопросы истории. – 1991. – № 6. – С. 54-63.
60. Краев М.А. Победа колхозного строя в СССР. – М. : Госполитиздат, 1954. – 435 с.
61. Красавин М. Борьба кондратьевцев за столыпинскую политику землеустройства // На аграрном фронте. – 1931 – № 1. – С. 8-20.
62. Крисанов Д.Ф. Сельское население: социально-экономический аспект. – К. : Наукова думка, 1988. – 140 с.
63. Крицман Л. Пролетарская революция в деревне. – Ленинград, 1929. – 176 с.
64. Кульчицкий С.В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине // Сторінки політичної історії України. – К., 1990. – С. 194-205.
65. Кульчицкий С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К. : Наук. думка, 1988. – 178 с.
66. Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». – К. : Наукова думка, 1991. – 123 с.
67. Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929-1941 рр.). – Львів : Вид-во Львів ун-ту, 1965. – 280 с.
68. Лившиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. // Демографические процессы в СССР. – М. : АН СССР, 1990. – С. 174-207.
69. Литвин В.М. Історія українського селянства. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
70. Лященко П. История народного хозяйства СССР. – М. : Госполитиздат, 1956. – 735 с.
71. Максудов С. Потери населения СССР в годы коллективизации // Звенья : Исторический альманах. – М. : Прогресс, Феникс, Atheneum, 1991. – Вып. 1. – С. 65-112.
72. Марочко В.І Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К. : Наук. думка, 1995. – 202 с.

73. Марченко Л. Плугатарі етапом йдуть. Розкуркулення українського села. На матеріалах Херсонщини. – Херсон : Просвіта, 1998. – 128 с.
74. Марчук Л. Исторический опыт КПСС по развитию и укреплению союза рабочего класса и крестьянства в годы социалистического строительства (1927-1937). – Харьков, 1979. – 144 с.
75. Мельгунов С.П. Красный террор в России. – Москва : СП «РУССО», 1990. – 202 с.
76. Морозов А.Г. Діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР по зміцненню колгоспів (1921 – 1929 рр.) // Укр. іст. журн. –1989. – №8. – С. 76-82.
77. Морозов А.Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації // [Пробл. іст. Укр. : Факти, судження, пошуки] Респ. міжвід. зб. наук. пр., 1992. – Вип. 2 – С. 46-51.
78. Население СССР за 70 лет / Отв. ред. Л.Л. Рыбаковский. – М. : Наука, 1988. – 278 с.
79. Ноув. А.О судьбах нэпа // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 172-176.
80. Островский В.Б. Новый этап в развитии колхозного строя. – К. : Политиздат, 1977. – 271 с.
81. Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К. : Просвіта, 1996. – 405 с.
82. Панченко П., Тимченко С. Новітня аграрна історія України. – Запоріжжя : 1995. – 280 с.
83. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття (українське село : поступ, сподівання, тривоги). – К. : Наук. думка, 1995. – 230 с.
84. Першин П.Н. Нариси аграрної революції в Росії. – К. : Вид-во АН УРСР, 1969. – 419 с.
85. Петровський Г.І. Незаможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм. – Х., 1927. – 51 с.
86. Рибак І.В. Історія Радянського суспільства. Зародження та утвердження (1917-1991 рр.). – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1998. – 140 с.

87. Рибак І.В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925-1932 рр. // УІЖ. – 1981. № 2. – С. 55-59.
88. Рибак І.В. Практикум з історії радянського суспільства. Частина І. – Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – 92 с.
89. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.). – Київ : Рідний край, 1997. – 164 с.
90. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1991 рр. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.
91. Рибак І.В. Новітня історія Росії радянської доби (1917-1991 рр.). – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2006. – 288 с.
92. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921-1932 рр. – К. : Рідний край, 1999. – 90 с.
93. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 140 с.
94. Самійленко І. Соціополітичне тло голодового геноциду в Україні. Комунізм смертельний ворог села: Історичний нарис. – К. : Просвіта, 1998. – 125 с.
95. Селунская В.М. Изменения социальной структуры советской деревни. – М. : Знание, 1979. – 64 с.
96. Симуш П.И. Социальный портрет советского крестьянства. – М. : Политиздат, 1976. – 319 с.
97. Слинько І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927-1932). – К. : Наукова думка, 1962. – 190 с.
98. Соломко Н.Т. Аграрна політика КПРС в дії: Діяльність Комуністичної партії України по розвитку соціально-політичної і виробничої активності трудівників села. – К. : Політвидав України, 1980. – 188 с.
99. Трапезников С.П. Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой пятилетки. – М. : Наука, 1951. – 456 с.

100. Українське село у 20-90 роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис) / [Беренштейн Л., Кульчицький С., Панченко П., Мигрін Г., Джос Ф., Каденюк О.] – К., 1998. – 124 с.
101. Хорошун Б. Від голоду до голоду. Комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20-30-ті рр. – К. : Просвіта, 1998. – 192 с.
102. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинізму в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 178-185.
103. Чайнов А.В. Краткий курс кооперации. – М., 1925. – 80 с.
104. Шарапов Г.В. Начало социалистических преобразований в деревне в первые годы Советской власти. – М. : Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 86 с.
105. Шаталіна Є.П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.). – К. : Наук. думка, 1997. – 214 с.
106. Шульга З.П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. – К. : Вид-во Київ, ун-ту, 1960. – 151 с.
107. Шульга І.Г. Гірка правда : Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років. – Вінниця, 1997. – 134 с.